غالب

د علي محمد مخلص تصوفي او عرفاني مقام

لیکوال: پوهنیار سراج احمد حبیبي[1]

لنډیز

علي محمد مخلص، د پښتو ادبیاتو د منځنۍ دورې د لومړي پړاو شاعر دی. د دې پړاو بنسټګر د روښاني تصوف لوی مرشد او باني بایزید روښان دی. بایزید روښان هغه شخص دی چې په پښتو ادبیاتو کې یې د لومړي ځل لپاره یو منظم تصوفي او عرفاني ښوونځی رامنځته کړ. د دې ښوونځي ټول اصول او فرامین د پیر روښان د ټولو مریدانو په شعرونو او نثري آثارو کې بیان شوي دي. خو هغه څه چې د پیر روښان د نورو مریدانو په پرتله علي محمد مخلص ته د امتیاز پګړۍ ور پر سر کولای شي، هغه دا دي چې ده د روښاني تصوف ډېرو داسې مسائلو ته هم نغوته کړې ده، چې نورو یې د بیانولو هڅه نه ده کړې او یا یې که کړې هم ده، د شریعت او مذهب له وېرې یې کتمان پکې کړی دی؛ خو علي محمد مخلص پرته له کومې تورنې او کتمان د روښاني تصوف ټول مسائل په ډېر تفصیل سره بیان کړي دي. پر همدې اساس که څوک په روښاني تصوف څه لیکي، نو د علي محمد مخلص دیوان دوی ته داسې ډېر څه ور په ګوته کولای شي چې د نورو روښانیانو په دیوانونو کې یې په اړه معلومات نه لیدل کېږي.

آر ویونه: علي محمد مخلص، روښاني تصوف، وحدت‌الوجود او وحدت‌الشهود.

غالب (فصل‌نامهٔ علمی – پژوهشی پوهنتون غالب)
سال هشتم نشراتی، سلسلهٔ بیست‌وهفتم، شمارهٔ دوم، زمستان ۱۳۹۸

---

[1] د هرات پوهنتون د علمی غړی.

سریزه

علي محمد مخلص، د پیر روښان په مریدانو او پلویانو کې، د یوه ځانګړي فکر څښتن دی، له بده مرغه چې تر اوسه پورې پښتنو څېړونکو په هغه شکل سره چې لازمه وه او ده، د ده له فکر څخه د ابهام پرده نه ده پورته کړې؛ د دې کار ښایي ډېر لاملونه وي، خو ما ته یې تر ټولو لوی لامل دا ښکاري، چې د روښاني تصوف د نورو ګروهمنو غوندې د علي محمد مخلص د ژوند او حالاتو په اړه هم تر دې دمه ډېر معلومات نه ؤ، کوم دیوان یې چې راپاتې ؤ هغه هم یوه خطي نسخه وه او ډېرو وګړو ورته لاس رسی نه درلود، له نېکه مرغه چې په دې وروستیو کې د ده د دیوان بشپړ متن هارون چاپ کړ، چې په دې سره اوس هر څوک کولای شي چې د ده دیوان ته لاس‌رسی ولري. پر هم‌دې اساس اوس پر هر پښتو څېړونکي لازمه ده چې د ده د فکر د سمندر ټولې نایابه او سوچه مرغلرې راوباسي او د پښتو لوستونکو او مینه‌والو مخ ته یې کېږدي.

ما په دې مقاله کې په روښاني تصوف کې د ده د ځای او مقام په ګوته کولو کوښښ کړی دی او تر ډېره بریده مې تکیه د ده د نوي چاپ‌شوي دیوان په شعرونو کړې ده، تر څو په دې توګه له اول لاس موادو څخه لوستونکو ته د ده په اړه معلومات ورکړم؛ خو دا معلومات به بیا هم (مشت نمونهٔ خروار) وي، لوستونکي کولای شي چې د ده دیوان پیدا او ولولي، تر څو د روښاني تصوف د دې ربښتیني استازي د فکر څخه لا ښه خبر شي.

په اوس وخت کې، تر ډېره د معنویاتو په پرتله مادیاتو ته ډېر ارزښت ورکول کېږي، په تېره هم ځوان‌نسل خو په دې ماشیني دور کې ښېخي د مادیاتو ظاهري جاه و جلال ډېر جذب کړی دی، دغه ډېر جذب پر ځای د دې چې ده ته ګټه ورسوي، دی یې مضطرب او د روحي مړاویتوب سره مخامخ کړ. د دغو اضطراب د ختمېدو لپاره اړینه ده، چې داسې څه ورته ولیکل شي، چې دی بېرته معنویاتو ته چې په سر کې یې دین، مذهب او تصوف راځي مخه کړي؛ ځکه معنویات او په تېره بیا مذهب، دین او تصوف الله سبحانه و تعالی د انسان د دنیوي او اخروي خیر ښېګنې لپاره رالېږلي دي. نو د دغې مقالې ارزښت ښایي په هم‌دې کې وي چې په لوستلو سره به یې لوستونکی وکولای شي چې د علي محمد مخلص نه په الهام سره خپل دین، مذهب او تصوف ته مخه کړي، تر څو په دې توګه د یوې سوله‌ییزې او آرامې ټولنې په جوړښت کې خپل مثبت رول ولوبوي.

د دغې مقالې موضوع که څه هم تر ډېره بکره ده او چا په هغه شکل سره چې لازمه وه کار نه دی ورباندې کړی، خو بیا هم ځینو څېړونکو په خپلو آثارو کې ورته نغوته کړې ده، د بېلگې په توگه د کابل پوهنتون استاد پوهندوی ډاکتر اجمل ښکلي په خپل کتاب «تصوف او ادب» کې د علي محمد مخلص تصوفي او عرفاني افکارو ته نغوته کړې ده، ما هم په خپل کتاب «عرفاني ادبیات» کې تر استاد ښکلي نه یو څه په تفصیل سره د ده پر تصوفي او عرفاني افکارو بحث کړی دی، خو دا بحث په هیڅ صورت سره بشپړ نه گڼل کېده، ځکه هلته یوازې د ده د ځینو تصوفي او عرفاني شعرونو شننه شوې وه، پر هغو شعرونو یې بحث نه ؤ شوی چې د ده فکر د نورو روښاني شاعرانو نه بېلوي. ځکه دی تر ډېره په روښاني شاعرانو کې هم د یوه ځانگړي فکر څښتن دی، چې د دې مقالې د لوستلو په ترڅ کې به یې تاسو ښاغلو لوستونکو ته هم د فکر دا ځانگړتیا څرگنده شي.

د دې څېړنې اصلي موخه دا ده: د علي محمد مخلص هغه تصوفي او عرفاني افکار لوستونکو ته ور په گوته شي چې د روښاني دورې د نورو شاعرانو په شعرونو کې نه لیدل کېږي.

د دې مقالې له لیکلو څخه فرعي موخه دا ده چې: له لوستونکو سره د روښاني منظومو متونو په لا ښه څرگندتیا او وضاحت کې مرسته وکړي؛ ځکه دا ډول متون تر ډېره پېچلي او پر تصوفي او عرفاني افکارو مالامال دي.

په دې وړه مقاله کې هڅه شوې ده چې لاندې پوښتنو ته ځوابونه وموندل شي:

۱. آیا علي محمد مخلص هم د نورو روښاني شاعرانو په لاره تللی دی؟

۲. هغه کوم څه دي چې علي محمد مخلص ته یې پر نورو روښاني شاعرانو امتیاز ورکړی دی؟

علي محمد مخلص تر ډېره د نورو روښاني شاعرانو په لاره نه دی تللی، هغوی ټولو یوازې په تصوف او عرفان کې هغه څه بیان کړي دي، چې دوی ته د دوی د مرشد او پیر بایزید روښان له‌خوا نه، ویل شوي وو، خو علي محمد مخلص د بایزید روښان د افکارو د څرگندولو ترڅنگ د نور تصوف په اړه هم خپل افکار څرگند کړي دي.

د دې څېړنې ډول کتاب‌توني او میتود یې تشریحي ـ تحلیلي دی.

علي محمد مخلص

علي محمد مخلص، د روښاني تصوف او طريقې يو مخلص پلیونی او پیرو دی، د ده د نوم له یادېدو سره، سم وار له وار د سړي ذهن ته (حال‌نامه) راځي؛ *حال‌نامه* هغه اثر دی چې د روښانیانو د ژوند ټول حال او احوال پکې بیان شوي دي، پر دې اثر که څه هم د لومړي ځل لپاره پیر روښان کار پیل کړی دی، مگر علي محمد مخلص په ډېر اخلاص سره له سره ترتیب او د پیر روښان د کورنۍ ټول احوال یې پرې اضافه کړي دي (حبیبی؛ ۱۳۸۴: ۷۰۲).

مخلص د دې اثر ترڅنگ په پښتو کې بله منثوره رساله هم لري، دا رساله یې د استاد زلمي هېوادمل له خوا د کابل مجلې د ۱۳۶۷ کال په ۱ـ ۲ گڼه کې چاپ شوې ده (کرگر؛ ۱۳۸۵: ۱۹۶).

علي محمد مخلص، د ابابکر کندهاري زوی او د استاد زلمي هېوادمل د وینا له مخې یې ژوند تر (۱۰۶۸) هجري قمري کال پورې یقیني دی. د ده بشپړ دیوان په ۱۳۹۴ هجري شمسي کال د محمد هارون خپل شعشعي په تصحیح او سریزې سره چاپ شوی دی (حبیبی؛ ۱۳۹۸: ۱۷۲).

ده په خپل دې دیوان او نورو خورو ورو لیکنو کې د روښاني تصوف په خپرولو کې تر نورو روښاني شاعرانو نه ډېر کوښښ کړی دی (ښکلی؛ ۱۳۹۴: ۱۱۷). نو پر همدې اساس د ده د امتیاز حق هم تر نورو روښاني شاعرانو نه په دې برخه کې ډېر دی.

د روښاني تصوف مقامات او د مخلص شاعري

په روښاني تصوف کې د یوه سالک منزل ته د رسېدو لپاره د (شریعت، طریقت، حقیقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت او سکونت)، په نومونو آته مقامه ټاکل شوي دي، دا مقامات په اصل کې څلور دي او څلور نور یې د څلورم مقام (معرفت) د مقام برخه دي، موږ به دا آته واړه مقامونه په لاندې ډول د علي محمد مخلص د شعري بېلگو سره یو ځای ستاسو ښاغلو لوستونکو مخې ته کېږدو:

۱. شریعت: د روښاني تصوف د شریعت په مقام کې مرید باید د اسلام پر پنځو بناوو پابند و اوسي، د الهي کلام او نبوي مبارکو احادیثو پر ټولو ارشاداتو عمل وکړي. له غلا، زنا، غیبت او نورو ناوړه اعمالو څخه ځان وژغوري. علي محمد مخلص د دې مقام په اړه وایي:

شریعت ثابت کلام د پیغمبر شه   د روښان یاد په ثابت کلام بلند دی

چې بنياد د شريعت يې محکم نه وي   د عرفان دې عمارت باندې هراس دی
(غروال؛ ۱۳۹۵: ۲۰۶)

د شريعت د مقام صفت توبه ده، چې د علي محمد مخلص په لاندې بيت کې ورته اشاره شوې ده:

د توبې مقام اول دی، لوی تايب آدم مُرسل دی   چه توبه يې شوه له غيرو، شه فلاح له خجالته
(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۳۰۸)

د دې مقام صف بيا د آدم (ع) صف دی، په دې اړه هم د مخلص په لاندې بيت کې راځي:

دا منزل د شريعت دی، تايب پاک له معصيت دی   د آدم صفي پر صف شه، رهنمای شو له مضلته
(هغه: ۳۰۸)

۲. طريقت: طريقت هغه مقام دی چې په هغه کې د فرښتو خوی او خصوصيات په مريد کې پيدا کېږي. په دې مقام کې سالک د نفس مطابعت چې د انسان خوی او خصلت دی پرېږدي او خاص د الله سبحانه و تعالی طاعت او عبادت په هغه شکل سره کوي، په کوم ډول سره چې فرښتو کاوه.

سيف‌الرحمن مسعود، پخپل کتاب «پير روښان او روښاني» انقلاب کې د طريقت د مقام په اړه دا هم ليکي چې: «د طريقت په مقام کښې په سالک د څلورو عالمونو پېژندل دي. دا څلور عالمونه عبارت دي د زړه د عالم نه چې د فرښتو عالم هم ورته وايي د روح د عالم نه د نفس د عالم نه او د شيطان د عالم نه» (۱۳۷۷: ۱۲۴).

د طريقت د مقام صفت (عبادت) دی، په دې اړه د مخلص په لاندې بيت کې لولو:

عبادت د ووم مقام دی، د عابد بهشت انعام   په اخلاص دی عبادت که، مخلص خلاص له ملامته
(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۳۰۹)

د دغه مقام صف بيا د ادريس(ع) صف دی، چې د مخلص په لاندې بيت کې يې په اړه راځي:

دا منزل د طريقت دی، د مُرسل افعال طاعت دی   د ادريس پر صف به پاځي، شي ناجي له بطالته
(هغه: ۳۰۹)

۳. حقيقت: په دې مقام کې تر ډېره پر دې تأکيد شوی دی، چې سالک به خفي ذکر کوي، تر څو له ريا او ځان‌ښودنې څخه پرې ژغورل شوی وي. ځکه ريا او ځان‌ښودنه په تصوف او

عرفان کې له روحاني مدارجو څخه د پاتې کېدو لامل ګرځي. علي محمد مخلص د حقیقت د مقام په اړه وايي:

حقیقت زاهد ذاکر دی چې له غیره کل طاهر　　چې نفی یې غیری غوځ کړه د نفی لار په صلته
(غروال؛ ۱۳۹۵: ۲۰۷)

د دې مقام صفت (زهد) دی، په دې اړه د مخلص په لاندې بیت کې راځي:

دی دریم مقام د زهد دی، دی سخت جبل د اُحد　　شه رسته چه پاس پر وخوت، د کافر نوس له صولته
(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۳۰۹)

دغه راز د دې مقام صف د عیسی (ع) صف دی، چې په دې باب هم د مخلص په لاندې بیت کې لولو:

دا منزل د حقیقت دی، د نبیو ښه حالت دی　　په حشر به د عیسی شي، دی ناجي شي له غفلته
(هغه: ۳۰۹)

۴. معرفت: د معرفت مقام د الله سبحانه و تعالی د پېژندنې او شناخت مقام دی. په دې مقام کې سالک په هر څه کې د الله سبحانه و تعالی د انوارو تجلیات او ځلاوېویني؛ نو ځکه مو ږ له دې مقام څخه په (وحدت‌الشهود) باندې هم تعبیر کولای شو. علي محمد مخلص د دې مقام په اړه وايي:

چې پټ ګنج د معرفت یې په لاس کښېوت　　په ازل وه د مخلص بخره فیروزه
چې جلوه د معرفت پرې باندې وشوه　　د عارفو زړه ښایسته شوله نوروزه
(غروال؛ ۱۳۹۵: ۲۰۷)

د دې مقام صفت «صبر» دی، په دې اړه مخلص په خپل لاندې بیت کې وايي:

څلورم مقام د صبر، دی شه تریخ لکه مصبر　　صابران په بلا خوښ دي، فریاد نه که له علته
(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۳۰۹)

دغه راز د دې مقام صف د ایوب (ع) صف دی، په دې اړه هم د مخلص په لاندې بیت کې راځي:

دا منزل د معرفت دی، په هر حال کښې یې رویت دی　　په تهپه به د ایوب شي، د صابرو له حالته
(هلته)

۵. قربت: دا مقام او له دې وروسته درې نور مقامات چې تشریح کېږي، ټول د معرفت د مقام توضيح او تشريح ده، په دې مقام کې سالک له هر څه څخه د حق سبحانه و تعالی آواز اوري او دغه آواز باید د هغه تبارک و تعالی آواز وګڼي. علي محمد مخلص په دې اړه وايي:

د دې زړه د غوږ پرده به دې شي لرې | که د هو تسبيحات ونغوږې له چنګه
چې يې فهم په تسبيح د هر آواز وي | و عارف ته هر آواز بانګ نماز شي

(غروال؛ ۱۳۹۵: ۲۰۷)

د روښاني تصوف د دې مقام صفت (رضا) ده، په دې اړه د مخلص په لاندې بيت کې لولو:

د رضاء مقام پنځم دی، دی راضي په ښادي، غم دی | په قضا د حق راضي شه، په راحت هم له ذلته

(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۳۰۹)

د معرفت د مقام صف د موسی (ع) صف دی، د مخلص په لاندې بيت کې په دې اړه ويل کېږي:

دا منزل د قريبان دی، د قربت ښتن حيران دی | د موسی پر صف به پاڅي، دايم خوښ دی له صلته

(هلته)

٦. وصلت: د وصلت مقام د روښاني تصوف بل مقام دی، په دې مقام کې سالک خپل ځان الله سبحانه و تعالی ته سپاري. ليدل، اورېدل، خوړل، ښبل، بويول او نور خپل ټول بشري حواس د هغه تبارک و تعالی تر ارادې پورې موقوف ګڼي. د وصلت د مقام په اړه د علي محمد مخلص په لاندې بيتونو کې راځي:

په هيڅ لور حق به بيا نه مومي بې ځايه | په طلب يې که ډېر ستړی شي له تګه
نحن اقرب اليک پيغام واوره | حق په ذات صفات نږدې دې له شه رګه

(غروال؛ ۱۳۹۵: ۲۰۸)

د وصلت د مقام صفت (شکر) دی، چې د مخلص په لاندې بيت کې ورته نغوته شوې:

دی شپږم مقام د شکر، لوی نعمت دی دايم ذکر | د شاکر نعمت مزيد شه، دی شاکر صاحب دولته

(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۳۰۹)

صف يې بيا د نوح (ع) صف دی، چې په دې اړه هم د مخلص په لاندې بيت کې لولو:

دا منزل د واصلان دی، د وصلت نعمت کلان دی | په تپه به د نوح پاځي، حظ به مومي له وصلته
(هلته)

۷. وحدت: د وحدت په مقام سالک د خپلې هستۍ احساس نه‌کوي او خپله هستي د حق سبحانه و تعالی په ذات کې محو ګڼي، پر هم‌دې اساس د هغه تبارک و تعالی عبادت هم ورته شرک ښکاري. علي محمد مخلص د دې مقام په اړه وايي:

د مخلص په زړه د ذات تجلی وشوه | د مقصود څېره يې وليده حضوره
پر مخلص د بايزيد مسکين نظر ؤ | چې يې زړه شو د توحيد د دُر خريطه
(غروال؛ ۱۳۹۵: ۲۰۸)

د وحدت د مقام صفت (محبت) دی، چې د مخلص په لاندې بيت کې ورته اشاره شوې:

اووم مقام د محبت دی، مُحب تل خلاص له محنت دی | هر چار په محبت که، خلاص د تن له خصالته
(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۳۰۹)

صف يې بيا د ابراهيم [ع] صف دی، چې مخلص په لاندې بيت کې ورته نغوته کړې:

دا منزل د موحد دی، موحد مخلص له ضد دی | دی پر صف د ابراهيم شي، شه نجات له جهالته
(هلته)

۸. سکونت: په دې مقام کې د سالک روح آرام مومي، غوږونه، سترګې، پزه هر څه د حرامو له اورېدو، ليدو، او بويولو نه فارغ وي، يعنې بې له خدايه د هيڅ څېز احساس هم نه کوي. د سالک بدن که په ظاهره هر څه کوي، اثر يې روح ته نه رسېږي. سالک ته حکم دی، چې تر مرګ د مخه ځان ووژني. روح يې په دې دنيا کې د بدن له قيده آزاد دی، بدن خوځي او روح ساکن وي. علي محمد مخلص د دې مقام په اړه وايي:

نن صفت د مسکين ونسه مخلصه! | چې يې خوی د مسکين ونيوه مسکين شه
(غروال؛ ۱۳۸٦: ۲۰۸)

د سکونت د مقام صفت «معرفت» دی، په دې اړه هم مخلص وايي:

مقام اتم د معرفت دی، دی مسکين په سکونت دی | چه قرار پر سکونت شه، ساکن خلاص شه له رحلته
(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۳۱۰)

دغه راز د دې مقام صف د محمد مصطفیﷺ صف دی، په دې باب هم د مخلص په لاندې بيت کې لولو:

د مسکین خوی د احد دی، دی پر صف د محمد دی   له صورته گوشه شوی، دی واقف شه له عزلته
(هلته)

دا وو د علي محمد مخلص هغه بیتونه چې د روښاني تصوف تړول آته مقامونه یې د نورو روښاني شاعرانو په پرتله په یوه ځانګړي متفاوت انداز کې بیان کړي دي، متفاوت انداز یې ځکه بولو چې په روښاني شاعرانو کې دی یوازینی شخص دی چې د دغو مقاماتو صفونه او صفتونه یې هم په خپلو شعرونو کې بیان کړي دي. اوس به راشو د ده د هغو شعرونو سپړنې او څېړنې ته چې ده په کې خپله د وحدت الوجود مفکوره په ډېره واضح توګه بیان کړې ده. په دې برخه کې هم د ده د بیان طرز رندانه او شوخ دی، هغه خبرې چې نورو روښاني شاعرانو د ملایانو له وېرې په لفافو او کنایو کې کړې دي، ده په ډېرو واضحو الفاظو کړې دي.

وحدت‌الوجود او وحدت‌الشهود

د روښاني تصوف تړول شاعران د وحدت‌الوجود د نظریې لرون‌کي دي، پر دې نظریه که څه هم تر ډېره د شریعت علما د رد مهر لګوي، خو بیا یې هم د اسلامي تصوف په ځینو طریقو کې ګروهمن او عقیدتمندان موجود دي.

د دې نظریې لرون‌کي عقیده لري چې پرته له الله سبحانه و تعالی څخه بل هیڅ شی موجود نه دي او دا څه چې موږ ته موجود ښکاري، دا په اصل کې هیڅ وجود نه لري، بلکې دا هسې زموږ یو توهم او خیال دی؛ علي محمد مخلص په دې اړه وایي:

که د زړه سترګې بینا کړې وبه ګورې   موجود نشته بې مولا په هر دیار مخ
(خویشکی؛ ۲۰۱۶: ۱۷۹)

د دې بیت څخه واضح څرګندېږي چې علي محمد مخلص په کائناتو کې له یوه خدایﷻ پرته بل هیڅ څه ته پر وجود قایل نه دی.

د وحدت‌الوجود د نظریې په غبرګون کې بله نظریه د وحدت‌الشهود نظریه ده، د دې نظریې پلویان بیا د اشیاوو وجود هم مني او د هغوی په وجود کې د یوه خدای تعالی ننداره کوي؛ لکه د علي محمد مخلص په لاندې بیت کې چې ورته اشاره شوې ده:

کل اشیا مثال ارسي مظهر د حق دي   په هر څه کښې مخلص ګوري د خپل یار مخ
(هلته)

د پورتني اختلاف تر څنګ د وحدت‌الوجود او وحدت‌الشهود د نظریو پلویان تر ډېره په لاندې نورو مسایلو کې هم د نظر اختلاف سره لري:

عینیت او غیریت

وحدت‌الوجودیان د الله سبحانه و تعالی صفات د هغه تبارک و تعالی پر ذات زاید نه ګڼي، بلکې عین ذات یې بولي. خو وحدت‌الشهودیان یې بیا زاید بولي، نه د الله سبحانه و تعالی له ذات سره عین؛ علي محمد مخلص په خپلو لاندې بیتونو کې په ډېرو واضحو الفاظو سره د وحدت‌الوجود نظریه پالي او وایي:

د واحد په ذات، صفات کښې بېوره نشته — د واحد پر ذات زاید صفات ناچیزه
چه صفات پر ذات زاید ګڼي جاهل دی — په تمیز، عقل کښې کم دی له کنیزه
(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۳۷۹)

احاطه او محیط

د وحدت‌الوجودیانو په اند خدای جَلَّ جَلاَلُهُ د قران عظیم‌الشان د دې مبارک آیت «... وَكَانَ اللهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا» (د النساء سورت / ۱۲۶ آیت)، او دې ته ورته ډېری نورو شرعي نصوصو پر بنسټ پر اشیاوو ذاتي احاطه کړې ده؛ لکه علي محمد مخلص چې وایي:

هر ذره یې احاطه کړه — حق محیط په ذات، صفات شه
(هغه: ۱۹۱)

طبیعي خبره ده، کله چې یو شی پر بل شي احاطه وکړي، ترې لاندې شی چاته نه ښکاري او د وجود احساس یې ناشونی وي. نو ځکه وحدت‌الوجودیان وایي: چې «همه اوست»، یعنې پرته له الله جَلَّ جَلاَلُهُ څخه چې پر مخلوق یې احاطه کړې، د بل هیڅ شي وجود نشته.

د علي محمد مخلص شاعري او عرفاني نمونې

۱. قبض او بسط: قبض د عارف د روح ودرېدل او بسط یې غوړېدا او بېرته کېدل دي (روښان؛ ۱۳۹٦: ۴۸). دې عرفاني نمونې ته علي محمد مخلص په لاندې بیت کې نغوته کړې:

قبض و بسط د حق په لاس کښې دي باور کړه — دغه زړه ګه با نوا ګه بې‌نوا شه
(مخلص؛ ۱۳۹۴: ۴۱۳)

۲. نفې او اثبات: د نفې معنا ده غیرالله له خپل زړه او فکر نه لرې کول او ارزښت نه ورکول او اثبات یو خدایﷻ اثبات رسولو ته ویل کېږي. او یا «نفې» د تصوف په اصطلاح له بدو صفتونو نه ځان خلاصول، خپله هستي فنا کول او د غیریت ټول اعتبارونه او حجابونه لرې کول دي او یا د شهادت د کلمې د «لا اله» یا «لامعبود الله» نه تر «لا موجوده الا الله» پورې تلل دي. علي محمد مخلص وايي:

په هر څه کښې به تابان ګورې د یار مخ — په دا لا نفې نفې کړه د اغیار مخ
بدګمان د غیریت تر میان غبار دی — شرک غبار کړه بر طرف ګوره اظهار مخ
(هغه: ۱۷۸ ـ ۱۷۹)

۳. درویش: هغه چا ته ویل کېږي چې د خدای تعالی په انوارو کې غرق وي او له غیرالله څخه مستغني وي (روښان؛ ۱۳۹٦: ۱۳۵). دا عرفاني نومونه علي محمد مخلص په خپل لاندې بیت کې داسې ذکر کوي:

تل درویش فقیر بیدار وي و سحر ته — په دا وقت فایده رسېږي و اکثر ته
(هغه: ۳۱۳)

۴. ماسوی: له خدای تعالی څخه پرته بل هر څه (روښان؛ ۱۳۹٦: ۲۲۹). دې عرفاني نوموني ته مخلص په لاندې بیت کې داسې نغوته کوي:

عار له ماسوی کړه — غیرو واړو پسې شا کړه
(هغه: ۱۸۱)

۵. جاهل: هغه چا ته ویل کېږي چې حق تعالی نه پېژني او یا د اشیاوو په وسیله د هغه تبارک و تعالی پېژندنه کوي (روښان؛ ۱۳۹٦: ۱۰۱). علي محمد مخلص د دې عرفاني نومونې ذکر داسې کوي:

چه ژلی، یخې اوبه ګورې په ذات کښې — له دې دیده دی غافل جاهل محرومه
(هغه: ۴٦٦)

٦. شوق: د وجد په حال کې د زړه په تحرک سره د معشوق غوښتلو ته ویل کېږي. که معشوق و نه مومي، د سالک د زړه تحرک او د وجد حالت پای ته رسېږي، خو عشق یې لا هم د معشوق سره موجود وي (روښان؛ ۱۳۹٦: ۱۷۷). د دې عرفاني نومونې ذکر علي محمد مخلص په دې لاندې بیت کې په دې ډول سره کړی دی:

زه مشتاق نن د دیدار یم، طلبگار ستا د انوار یم زه له شوقه بې اختیار یم، صبر څه غواړې له ما

(هغه: ۲۱۵)

۷. غیر: یعنې ماسوا له الله، په غیر کې د لطیف عالم (نفس، عقل او روح) او د کثیف عالم (خاوره، اوبه، باد، اور، نبات، حیوان، آسمانونه) راځي (روښان؛ ۱۳۹٦: ۲۰۴). دا عرفاني نومونه علي محمد مخلص په لاندې بیت کې په دې ډول سره راوړې ده:

دغه زړه دی د مولا حرم یاد شوی ته په ذکر غیر دور کړه له حریمه

(هغه: ۴٦۷)

۸. مظهر: د میم په فتحې سره د ظهور هنداړې او د میم په ضمې سره مطلق وجود ته ویل کېږي (روښان؛ ۱۳۹٦: ۲۳۸). د دې عرفاني نومونې ذکر د علي محمد مخلص په لاندې بیت کې داسې شوی دی:

کُل اشیا د شه مظهر دي پر شېبې لوریه شه په هر څه کښې گویا، شنوا بینا دی

(هغه: ۳۷)

۹. بلا: خدایي ازموېښتونه (روښان؛ ۱۳۹٦: ۵۱)، د سیر الی الله او وصول الی الله په لاره کې خنډ او یا هغه څه ته ویل کېږي چې د انسان توجه له خدای تعالی څخه بل طرف ته اړوي (روښان؛ ۱۳۹٦:۷۰). د دې عرفاني نومونې ذکر مخلص په دې ډول سره کړی دی:

مؤمنان په بلا و آزمې خدای هسې لکه زر چې و آزمې په سرې سکروټې

(هغه: ۴۸۰)

۱۰. تلوین: له یوه حال نه بل حال ته د سالک تلل (روښان؛ ۱۳۹٦: ۹۰). دې عرفاني نومونې ته نغوته مخلص په خپل لاندې بیت کې په دې ډول سره کړې ده:

د تلوین اهل دی لرې له باوره د تمکین اهل تېر شوی له تلوینه

(هغه: ۴۷۲)

۱۱. تمکین: تمکین د واصلانو حال ته ویل کېږي (روښان؛ ۱۳۹٦: ۹۰). دې عرفاني نومونې ته یې په لاندې بیت کې اشاره کړې ده:

تمکین تښتن طاعت که په تصدیعه د طاعت تکلیف ساقط شي له مسکینه

(هلته)

۱۲. جمعیت: په زړه کې د وسوسو لپاره ځای نه پاتې کېدل، جمعیت د تفرقه په مقابل کې دی (روښان؛ ۱۳۹٦: ۱۰٦). دا عرفاني نومونه مخلص په دې ډول سره په خپل شعر کې کارولې ده:

جمعـيت يـې د زړه بيـا مونـد چـې يـې خـلاص لـه علايـق کـه
(هغه: ۴۴۸)

۱۳. دریاب: هغه مطلقې هستي ته ویل کېږي، چې په نړۍ کې هر څه د هغه څپې دي (روښان؛ ۱۳۹٦: ۱۳۳). دې عرفاني نومونې ته اشاره د مخلص په دې بیت کې شوې ده:

يو زمـان بـه لـه ديـداره فـارغ نـه وي چـې يـې فهـم پـر دريـاب وي دم پـه دم
(هغه: ۲۷۸)

۱۴. **عرفان:** هغه لارې ته ویل کېږي، چې اهل الله یې د حق د پېژندلو لپاره غوره کوي (روښان؛ ۱۳۹٦: ۱۹۰). دې نومونې ته یې هم په لاندې بیت کې اشاره کړې ده:

حـق عـرفان لـره پيـدا کـه دی د مـال پـه حاصـلول شـه
(هغه: ۱۱۷٦)

۱۵. اخلاص: د زړه له تله او په پوره صداقت سره د الله سبحانه وتعالی عبادت کول دي؛ علي محمد مخلص د دې اصطلاح په اړه وايي:

چې يې غېرې په نظر کښې نه کښېووځي مـوحد عـارف خـبر شـه له اخلاصه
چې موجود يې ما سېوا وي په خاطر کښې دا بد شـرک غافل دورتر شـه له اخلاصه
(هغه: ۲۳۷ ـ ۲۳۸)

په روښاني تصوف کې بشپړ «اخلاص» ته د «سکونت» په مقام کې سالک رسېږي، ځکه د دې تصوفي طریقې سرلاری او مرشد پیر روښان په خپل اثر خیرالبیان کې وایي:

«زما خوښي ده چې مې په یگانګۍ وپېژني لکه مخلص ادمیان یې د نوس د هوس او د نغتې د شیطان» (غزنوی؛ ۱۳۸٦: ۲۳۷).

۱٦. معشوق: د حق تعالی مطلق ذات، چې له بل هر څه څخه د دوستۍ ډېر مستحق دی (۸: ۲۳۳). مخلص دې عرفانې نومونې ته داسې نغوته کوي:

د دنيا محبوب چه مخ پټ کـه پنهـان شـه دا معشـوق دی پـه پـرده کـښې هـويدا
(هغه: ۲۱۱)

۱۷. ذکر: د اسلامي تصوف په ټولو طريقو کې د الله سبحانه وتعالی د ياد او د دغه ياد پر مټ د زړه د صيقل کولو لپاره د «ذکر» اصطلاح مستعمله ده. علي محمد مخلص د دې اصطلاح په اړه وايي:

که د ذکر په صيقل زړه مصفا کړې | د غفلت له توره زنګه به يې جلا کړې
تجلی به د ارواح دربانـدې وشـي | بسته در د معرفت به په مخ وا کړې

(هغه: ۱۷۷)

په هم‌دې بيتونو کې غفلت، تجلی، ارواح او معرفت نور هغه اصطلاحات دي، چې په اسلامي تصوف او عرفان کې ځان‌ګړې معناګانې او مفهومونه لري، په روښاني تصوف کې خو بيا له دې ډلې څخه «معرفت» هغه ته يې حتی د مقام په سترګه هم کتل کېږي.

علي محمد مخلص په خپلو شعرونو کې ډېر ځايه د «ذکر» ډولونو ته هم نغوته کړې ده، مثلاً مسلمان صوفيان او عارفان ذکر پر دوو ډولونو باندې ويشي-، چې هغه يو خفي ذکر دی او بل جلي ذکر.

مخلص تر جلي ذکر نه خفي ذکر ته ترجيح ورکوي، ځکه دی دايم ذکر پر ژبه باندې ممکن نه ګڼي او وايي:

دايم ذکـر تل په ژبه ممـکن نه دی | په خفي ذکـر مشـغول زنار شه پاڅه
د زړه ذکـر دی خفي حق پرې خبر دی | په پټ ذکر د خپل زړه غم خوار شه پاڅه

(خويشکی؛ ۲۰۱۶: ۱۷۶)

پر دې سربېره علي محمد مخلص موږ او تاسو ته د «جلي» او «خفي» شرک اصطلاحات هم په خپلو شعرونو کې روښانوي، په حقيقت کې که چېرته په ژور نظر ورته وګورو، همدغه اصطلاحات دي چې د صوفيانو او فقهاوو ترمنځ يې يو فکري ټکر هم رامنځته کړی دی، د بېلګې په توګه ريا او ځانښودنه که څه هم په اسلامي شريعت کې ډېره بده ګڼل شوې ده، مګر په تصوف او عرفان کې بيا هغه ببخي خفي شرک ګڼل کېږي، په شريعت کې بيا د خفي شرک په نامه کومه اصطلاح نه تر سترګو کېږي.

په اسلامي تصوف او عرفان کې شرک په عامه توګه پر دوو ډولونو وېشل کېږي، چې هغه يو خفي شرک دی او بل جلي.

د جلي شرک په اړه خو تر ډېره بريده متشرعيين او متصوفين يوه خوله دي او دواړه ډلې د جلي شرک هغه تعريف وړاندې کوي، کوم چې په اسلامي شريعت کې د شرک په اړه راغلی دی؛ چې هغه د الله سبحانه وتعالی سره په ذات او صفاتو کې شريک پيدا کول دي.

خفي شرک بيا صوفيان هغه ډول شرک ته وايي، چې يو څوک ماسېوا الله يا غير الله په خپل ذات کې موجود وګڼي. پر همدې اساس صوفيان کوښښ کوي، چې فنا في الله او بقا في الله ته ورسېږي، تر څو خپل ټول بشري صفات نفې او يوازې يو الله اثبات ته ورسوي. علي محمد مخلص وايي:

چې په علم د توحيد يې باور وشه — هغه خلاص شه د بد شرکه له لوی ذمه
چې هستي د ځان جدا ګڼي له حقه — په خفي شرک مبتلا دي نا محرمه
له خفي شرکه به پاک خلاص شي مخلصه — چې يې څاځکی له درياب سره که ضمه

(خويشکی؛ ۲۰۱٦: ۱۷۰)

پايله

د پايلې په توګه ويلای شو چې علي محمد مخلص د پښتو ادبياتو په منځنۍ دوره کې يو مخکښ متصوف او عارف شاعر دی، د ده په شعرونو کې د اسلامي تصوف او په ځانګړې توګه د روښاني طريقې ټول مسايل په ډېره ښکلې او واضحه توګه بيان شوي دي.

دی که څه هم په اسلامي تصوف او عرفان کې د وحدت الوجود د نظريې ګروهمن دی، خو په شعرونو کې يې ځای ځای د وحدت‌الشهود د نظريې څرکونه هم ليدل کېږي.

کوم څه چې ده ته د نورو روښاني شاعرانو په پرتله ډېر امتياز ورکوي هغه دا دي چې ده په خپلو شعرونو او نثري ليکنو کې د روښاني تصوف د خپرولو لپاره نه ستړې کېدونکې هلې ځلې کړې دي، هغه څه چې نورو روښاني شاعرانو د شريعت او مذهب له ويرې نه دي بيان کړي او يا يې بيانولو ته زړه نه دی ښه کړی، هغه علي محمد مخلص په خپلو شعرونو کې په ډېر خلاص مټ سره بيان کړي دي، پر همدې اساس کله کله ترې د هنر او شعريت رنګ هم تت شوی دی، خو دا په دې معنا هم نه ده چې د ده شعرونه چورلټ هنري تومنه او شعريت نه لري، بلکې په دې برخه کې هم تر ډېرو نورو روښاني شاعرانو نه بريالی دی.

اخځلیکونه

۱ـ قرانکریم.

۲ـ حبیبي، سراج احمد. (۱۳۹۸). **عرفاني ادبیات**. هرات. قدس: خپرندویه ټولنه.

۳ـ حبیبي، عبدالحی. (۱۳۸۴). د **پښتو ادبیاتو تاریخ**. دویم ټوک. پېښور: دانش خپرندویه ټولنه.

۴ـ خویشکی، مهجور. (۲۰۱۶). **روښاني تصوف**. پېښور: پښتو اکېډیمي پېښور یونیورسټي. جدون پرنټنګ پرېس.

۵ـ روښان، بایزید. (۱۳۹۶). **خیرالبیان**. د معصوم هوتک سریزه، ترتیب، مقابله، سمون او لمنلیکونه. کندهار: علامه رشاد خپرندویه ټولنه.

۶ـ ښکلی، اجمل. (۱۳۹۴). **تصوف او ادب**. ننګرهار: مومند خپرندویه ټولنه.

۷ـ غروال، محمد عارف. (۱۳۹۵). **د پښتو ادب په پرمختیایي بهیر د روښاني غورځنګ اغېزې**. کابل: د اطلاعاتو او عامه اړیکو ریاست. صدف مطبعه.

۸ـ غزنوي، هیله من، عبدالباقي. (۱۳۸٦). **فرهنګ عرفاني**. کابل: مؤسسه انتشارات خاور.

۹ـ کرګر، محمد اکبر. (۱۳۸۵). **په حال‌نامه کې د بایزید روښان عرفاني او فلسفي څېره**. دویم چاپ. پېښور: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه. دانش خپرندویه ټولنه.

۱۰ـ مخلص، علي محمد. (۱۳۹۴). **د علي محمد مخلص دیوان**. د محمد هارون خپل شعشعي اوډنه، سمونه، مقابله، سریزه، لغوي زبرمه او زیاتونې د اطلاعات او فرهنګ وزارت. کابل: د آزادۍ مطبعه.

۱۱ـ مسعود، سیف الرحمن. (۱۳۷۷). **پیر روښان او روښاني انقلاب**. پېښور: یونیورسټي بک ایجنسي خیبر بازار.